

УДК 94 (477)

Василь Желізняк

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМВІДНОСИН ДВОРЯНСЬКОГО ЗІБРАННЯ ТА ГУБЕРНАТОРА У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XIX СТ.

У статті автор досліджує взаємовідносини між дворянським зібранням та губернатором у Волинській губернії кінця XVIII – початку XIX ст. та особливості адміністративної політики Російської імперії у цьому регіоні.

Ключові слова: губернатор, Волинське дворянське зібрання, Волинська губернія, імператор, Російська імперія.

Соціально-політична та конфесійна криза польського суспільства в останній третині XVIII ст. дозволила правлячим дворам Австрії, Пруссії та Росії у дипломатичних переговорах між собою порушити питання про поділ Речі Посполитої. Здійснивши швидке приєднання колишніх польських земель, імперський уряд розпочав пошук шляхів порозуміння з шляхтою. Бажаючи перетворити місцеву знать, щойно приєднаних земель, у союзників і партнерів, самодержавство поширило на шляхту права й привілеї російського дворянства шляхом запровадження “Учреждения для управления губерний Российской империи” 1775 р. та Жалуваної грамоти дворянству 1785 р. Першим на Правобережжі впровадили дворянську службу й зафіксували місце дворянства в місцевому управлінні за російським зразком, а Жалувана грамота, кодифікуючи політичний, юридичний і соціальний статус привілейованого стану, встановила законодавчу базу його корпоративних та виборчих прав [3, с.143].

Губернатор, здійснюючи управління губернією, постійно співпрацював із дворянським зібранням. Дослідження структури, функцій та законодавчого регламентування дворянського зібрання в Російській імперії здійснив американський історик С. Беккер [2]. Автор опираючись на великий архівний та статистичний матеріал, піддаючи критичному аналізу праці російських та зарубіжних істориків дворянства дійшов висновку, що російське дворянство зберегло домінуючі позиції у економіці та політичному житті, незважаючи на ліквідацію кріпацтва.

З’ясуванню ролі та місця Волинського дворянського зібрання у системі органів влади здійснено рівненським краєзнавцем Л. Казначеевою [3; 4; 5]. Дослідниця визначила межі повноважень, з’ясувала напрями діяльності, еволюцію структури та склад цієї інституції протягом усього періоду її існування. Проте взаємовідносини дворянського зібрання із волинським губернатором не піддавалися ґрунтовному аналізу, залишившись поза її увагою.

Метою статті, виходячи з актуальності дослідження, стало висвітлення взаємовідносин між дворянським зібранням та губернатором у Волинській губернії кінця XVIII – початку XIX ст., а також з’ясування особливостей їх структури та аналіз основних особливостей адміністративної політики на Волині.

Важливим питанням для польської шляхти було збереження їхньої приватної власності, а саме землеволодіння, яке російська влада використала під час мирного встановлення влади Петербурга. Лояльність владі польська шляхта мала підтвердити своєю присягою на вірність імператриці, що законодавчо закріплювалось у маніфесті Катерини II від 27 березня 1793 р. Присяга здійснювалась у церквах військом, шляхом подання особистих присяжних листів магнатів, шляхти, священників, дворянства, міщанства та євреїв, чим засвідчували свою лояльність владі, як законслухняні піддані і вірні Російській імперії [8, с. 388]. Присягу не приймали тільки кріпосні селяни, за вірність яких поручались їхні власники. Землевласники-шляхтичі, які не бажали присягати, втрачали право на володіння та успадкування маєтків і тому були зобов’язані виїхати за межі імперії.

Відповідно до маніфесту усім, хто не бажав присягати на вірність Російській імперії, надавалось три місяці для того, щоб продати свої маєтки і виїхати за межі країни. Майно, яке не встигали продати за відведений термін, конфісковували і передавали до казни [12, с. 697–698]. Таким чином, імперський уряд отримав лояльних землевласників, які визнавали нову владу законною і водночас позбавився тих, хто не бажав визнавати законність нових правителів.

У 1796 р. було утворено Волинську губернію, що дозволило шляхетству скористатися своїм правом мати власну організацію та представницькі органи, утворити дворянське зібрання. Збираючись кожні три роки у губернському місті, воно обирало на державні судові та поліцейські посади 10 засідателів до верхнього земського суду, суддю та засідателів повітового суду, два засідателі совісного суду, повітового справника та два засідателі нижнього земського суду, а також дворянське зібрання обирало свого представника – мирового суддю до приказу громадської опіки, що займався в губернії соціальними питаннями [5, с. 83–84]. Для управління становим самоврядуванням, тобто Волинським дворянським зібранням, дворяни обирали губернського та повітових предводителів, секретаря та депутатів. Вигідним було для влади, що увесь період перебування при владі, який обмежувався трьома роками, станові урядовці виконували свої обов'язки на громадських засадах, а дворяни, обрані зібранням на державні посади, вважалися чиновниками і одержували жалування, що упродовж 1797–1806 рр. виділялося із дворянської каси, фактично означало утримання місцевої державної адміністрації за рахунок дворянських коштів, тобто шляхтичів [5, с. 83]. Центральна влада особливо виділяла самостійність предводителя дворянства та дворянських зібрань від місцевої адміністрації в особі губернатора, який лише володів правом скликання дворянського зібрання, але йому не дозволялось бути присутнім на його засіданнях, а також на виборах на посади у місцевому управлінні. Проте центральна влада залишила важелі впливу для губернатора, якому підлягали затвердження повітових предводителів дворянства, а губернські – до 1831 р., пізніше – імператором, який обирав одного із двох кандидатів, представлених дворянським зібранням [7, с. 519]. Не губернатор, а предводитель дворянства приводив до присяги вибраних посадових осіб із дворян і головував на виборах свого наступника. Корпоративні права дозволяли дворянам збиратись крім виборів, щоб обговорити місцеві справи та потребу, виділити із свого середовища представників, які відстоювали інтереси дворянства перед імператором. Крім цього дворянським зібранням дозволялось вводити деякі місцеві податки [6, с. 470]. Надаючи такі права дворянству самодержавство сподівалася на співпрацю місцевої еліти із губернатором у реалізації урядової політики в краї.

Волинське дворянське зібрання, відповідно до імперських указів, стало першою інстанцією, яка розглядала докази дворянського походження, перетворившись на своєрідний “ревізійний орган”, що перевіряв можливість зарахування до привілейованого стану, оскільки одним з питань, що постали перед імперською владою після кооптації місцевої знаті до російського дворянства, стало визначення та узаконення походження численної шляхти за імперською системою доказів. Зважаючи на велике число бажаючих перейти до російського дворянського стану (у Волинській губернії впродовж першого тридцятиліття її існування депутатське зібрання розглянуло більше 12 тис. справ), уряд постійно продовжував терміни подачі шляхтичами доказів свого походження. Наплив до дворянської корпорації величезного числа безземельної шляхти, представники якої створювали численну масу неподатного стану, не відповідав інтересам імперії. Уряд лише у 1818 р. наважився здійснити “найпершу спробу ревізувати легітимційну діяльність дворянських зібрань”. Тоді депутати Волинського зібрання мали виключити з родовідної книги дворян, визнаних такими лише за свідченнями дванадцяти шляхтичів, ревізійними реєстрами і метриками. Водночас виявилися зловживання при внесенні до дворянських родовідних книг не дворян інших західних губерній, які незаслужено користувалися привілеями, що стало причиною створення у Петербурзі при Сенаті 1828 р. Комітету для

підготовки відповідних правил. Дотримуючись їх, слід було перевіряти депутатські зібрання щодо правомірності надання ними дворянських прав. А для цього укладалися списки тих, хто отримав дворянство завдяки військовій чи державній службі [3, с. 143].

Імперська політика у Російській імперії, щодо польського шляхетства, залежала від імператора, що яскраво простежується після смерті Катерини II, коли Павло I визначив пріоритетне становище Литовського статуту в західних губерніях. Відновлювалися деякі місцеві адміністративні посади Речі Посполитої, зокрема, губернські та повітові маршали замінили відповідних предводителів дворянства, впроваджувалися посади повітових хорунжих [10, с. 319]. Поновилися діяльність нижніх судів – земських, повітових і підкоморських, а також магістратів, скасовано верхній земський та совісний суди, підтверджувалося використання у судах та діловодстві польської мови (лише в головних судах паралельно вводилася російська) [11, с. 403]. Таким чином, залишилося частково чинним місцеве польське законодавство у поєднанні із загальнодержавними юридичними нормами.

Предводитель дворянства був другою людиною у губернії, після губернатора, і мав право особисто звертатися до імператора [2, с. 256]. Часта зміна волинських губернаторів, на наше переконання, була також у тому, що місцеве дворянство, відчувши хороше ставлення імператора Павла I, розпочало через дворянське зібрання відкрито йти на конфлікт із губернаторами. Губернські маршалки від імені дворянського зібрання вступали в сутички з представниками влади, як, наприклад, маршалок граф А. К. Ілінський, який особисто подав імператору скаргу на російських чиновників в особі генерал-губернатора Т. І. Тутолміна, якого звинуватив у хабарництві й утисках, губернатора В. С. Шереметьєва [13, с. 127] та інших російських чиновників, яких звинувачував у неправомірному захопленні ними маєтків місцевих дворян [5, с. 85]. Як наслідок самодержавство, що зацікавлене у збереженні стабільності в новостворених губерніях, врахувало звернення місцевого Волинського дворянського зібрання, і через ці скарги усували губернаторів, яких за правління Павла I змінилось шість.

Наступник Павла I Олександр I змінив курс внутрішньої політики, щодо правобережних дворянських зібрань, спрямувавши свою діяльність на “пряму і відкриту боротьбу” з традиціями сеймикування [5, с. 85]. Саме тому 19 травня 1802 р., при вирішенні звернення дворян Волинської губернії, щодо проблем дворянського зібрання губернії, імператор видав указ, згідно якого питання самоврядування уже остаточно мало вирішуватися відповідно до загальноросійського, зафіксованого у “Учреждении” 1775 р. [9, с. 146]. У такий спосіб російська влада намагалася забезпечити соціально-політичну стабільність на Волині та поступово ліквідувати польське право в західних губерніях, зміцнивши свої позиції в краї.

Усі волинські губернатори були дворянами четвертого рангу, тому були змушені вирішувати і представляти, крім усього, ще й інтереси місцевих дворян. Так, у 1802 р. імператор наказав Сенату, щоб “губернатори не втручалися в жодному разі в дворянські ... вибори, ... не домагалися б за бажанням своїм обрання одних, а інших усунення з посад”, наглядаючи, щоб дотримувалися норми, визначені в “Установленні для управління губерніями” [1, с. 422]. І все ж центр не влаштувала велика чисельність місцевої шляхти, яка, скориставшись недосконалим законодавством та солідарною підтримкою магнатів, масово оформила документи про дворянське походження. Ось чому 1828 р. департамент законів Державної ради висловив недовіру до діяльності дворянських депутатських зібрань, і його чиновники серйозно взяли за укладання правил для ревізії дворянського стану. Додатковим перевіркам не підлягали лише ті, хто набув дворянства військовою та статською службою [15, с. 146].

Лише після повстань повітових та губернських предводителів дворянства активно почали залучати до адміністративного управління губернією. Їх залучили до формування кошторису земських податків, включили до складу губернських дворянських комітетів для проведення селянської реформи, призначали керівниками, або членами до військових та

тюремних комітетів, комісії полюбовного розмежування земель та визначення присяжних засідателів. Вони опікувалися навчальними закладами губернії і входили до губернських присутствій із селянських, земських та міських справ, губернських оціночних комісій [4, с. 97]. Як наслідок предводителі дворянства перетворилися “із представників дворянства, на орган урядового режиму, виконавців його волі і різних адміністративних розпоряджень” [2, с. 236]. Цікавим є зауваження генерал-губернатора Ф. Трепова, щодо обов’язків повітових предводителів, відповідно до яких, він називав їх “найближчими помічниками губернатора та своєрідним начальством у повіті” [4, с. 99]. Важливість, для місцевої адміністрації, цих посадовців ілюструє звернення волинського губернатора Черткова М. І., у якому він запропонував, як виключення, призначити губернському предводителю дворянства заробітну плату у розмірі трьох тис. карб., що було відхилено генерал-губернатором [14, Арк. 83–83 зв.].

Вище зазначене дає підстави стверджувати, що становлення російської адміністративної системи спочатку відбувалося за підтримки поляків, оскільки Волинське дворянське зібрання, до повстань, самостійно утримувало усіх чиновників місцевої адміністрації за власний рахунок. Лише після двох невдалих польських повстань російська адміністрація остаточно утвердилась на Волині, а губернатор перетворив губернських та повітових предводителів на своїх помічників. Доречно зауважити і те, що роль волинського губернатора постійно зростала за рахунок поступового скорочення прав Волинського дворянського зібрання.

Список використаних джерел

1. Бармак М. В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / М. В. Бармак. – Тернопіль: АСТОН, 2007. – 512 с. 2. Беккер С. Миф о русском дворянстве: дворянство и привилегии последнего периода императорской России / С. Беккер ; пер. с англ. Б. Пинскера. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – 344 с. 3. Казначеева Л. Волинське дворянське зібрання – короткий етап від самоврядування до імперської залежності (1830–1840 рр.) / Л. Казначеева // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2006. – Вип. 12. – С. 143–154. 4. Казначеева Л. Структура та основні напрями діяльності дворянських інституцій Волинської губернії (60-ті рр. XIX – початок XX ст.) / Л. Казначеева // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне, 2008. – Вип. 12. – С. 97–104. 5. Казначеева Л. Формування складу та повноважень Волинського дворянського зібрання (кінець XVIII – перша третина XIX ст.) / Л. Казначеева // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне, 2006. – Вип. 7. – С. 81–92. 6. Мадариага И. Россия в эпоху Екатерины Великой / Исабель де Мадариага ; [пер. с англ. Н. Л. Лужецкой]. – М.: Новое литературное обозрение, 2002. – 976 с. 7. Миронов Б. Социальная история России периода (XVIII – начало XX в.): генезис личности, демократ. семьи, гражд. о-ва и правового государства: в 2 т. Т. 1 / Б. Миронов. – 2-е изд., испр. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2000. – 548 с. 8. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Т. 23. – № 17.090. – О распоряжениях в Польских областях занятых российскими войсками. – С. 388–391. 9. ПСЗРИ-1. – СПб. – 1830. – Т. 27. – 1804–1805 – № 20.273. – О избрании чиновников в губерниях от Польши присоединенных, также в Малороссийских и Белорусских на места, от избрания дворянства зависящие, по порядку в Учреждении о губерниях изображенному. – С. 146. 10. ПСЗРИ-1. – Т. 24. – № 17.790. – О выборах маршалов и поветовых хорунжих в губерниях малороссийских и от Польши присоединенных. – С. 319. 11. ПСЗРИ-1. – Т. 28. – № 21.364. – Об оставлении города Житомира губернским городом Вольнской губернии. – С. 403. 12. ПСЗРИ-1. – Т. 23. – № 17.332. – О присяге жителей сих губерний на верность подданства. – С. 697–699. 13. Свербигуз В. Старосвітське панство / В. Свербигуз. – Варшава: [б. в.], 1999. – 247 с. 14. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 44 1 відділення, 2 стіл. – 1863–1866 рр. – Спр. 679. – Циркуляри Міністерства внутрішніх дел; указы Киевского, Подольского и Вольнского генерал-губернатора 1865 г. – 162 арк. 15. Шандра В. С. Формування бюрократії в Правобережній Україні (XIX – початку XX ст.) / В. С. Шандра // Український історичний журнал. – К., 2007. – № 2. – С. 143–158.

Васи́лий Жели́зняк

ОСОБЕННОСТИ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ ДВОРЯНСКОГО СОБРАНИЯ И ГУБЕРНАТОРА В ВОЛЫНСКОЙ ГУБЕРНИИ КОНЦА XVIII – НАЧАЛА XIX В.

В статье автор исследует взаимоотношения между дворянским собранием и губернатором в Волынской губернии конца XVIII – начала XIX в. и особенности административной политики Российской империи в этом регионе.

Ключевые слова: губернатор, Волынское дворянское собрание, Волынская губерния, император, Российская империя.

Vasyl Zheliznyak

PECULIARITIES OF NOBLE ASSEMBLY AND GOVERNOR RELATIONSHIP IN VOLYN PROVINCE AT THE END OF THE 18TH – BEGINNING OF THE 19TH CENTURY

In the article an author investigates mutual relations between nobiliary collection and by a governor in the Volyn province of end of XVIII – beginning of XIX of century and feature of administrative politics of the Russian empire in this region.

Key words: governor, Volyn nobiliary collection, Volyn province, emperor, Russian empire.